

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

İLHAMƏ MÜRSƏL QIZI GÜLTEKİN

XVI ƏSR AZƏRBAYCAN ŞAİRİ
MƏHƏMMƏD BAYRAM XANIN HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

5716.01 — **Azərbaycan ədəbiyyatı**

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Dissertasiya işi AMEA-nın N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinin “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təqdimi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Rafael Baba oğlu Hüseynov**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Ramiz Baxşəli oğlu Əskərov**
Filologiya üzrə elmlər doktoru

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kafedrası*

Müdafiə “_11_” _11_ 2013-cü il saat ___⁰⁰ – da AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda fəaliyyət göstərən D.01.131 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az-1143. Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, Akademiya şəhərciyi, əsas bina, V mərtəbə.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_____” _____ 2013-cü il tarixində göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:

**İmamverdi Yavər oğlu
Həmidov**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı təkcə məzmun, ideya, janr və bədii sənətkarlıq baxımından deyil, bu ədəbiyyatın yaranmasında iştirak edən görkəmli sənətkarların sayı, əhatə dairəsi baxımından da olduqca zəngindir. Uzun əsrlər boyu onlarca şair və yazıçılarımız həm Azərbaycanda, həm də onun hüdudlarından kənar da öz xalqına ləyaqətlə xidmət etmiş, milli ruhlarını yaratdıqları əsərlərində yaşatmışlar. Belə şairlərimizdən biri də XVI əsrdə yazıb yaratmış Məhəmməd Bayram xan Baharlıdır. Orta Asiyaya üz tutduğunda 16 yaşında olan Məhəmməd Bayramın istedadı, cəsarəti və soylu ailəyə mənsubluğu Babur şahın diqqətini çəkmiş, bu da onun taleyinin kökündən dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Qısa bir müddətdə, sırası əsgərdən Böyük Moğol ordusunun baş komandanlığına qədər uzanan şərəfli bir yol keçən, böyük imperiyayı dəfələrlə süqutdan qurtaran, hüdudlarını genişləndirən, Hüməyun şahın ən yaxın sırdaşı və silahdaşı olan Bayram xanın tarix qarşısındakı xidmətləri sadəcə sərkərdəlik bacarığı ilə məhdudlaşmırdı. O, həm də ədəbiyyata və sənətə böyük qiymət verən, dövrünün bir çox şairlərini öz ətrafına toplayan şeir vurğunu idi. Təzkirələrdə onun fars, ərəb, hind və türk dillərində şeirlər yazdığı qeyd olunsa da, bizə onun yalnız fars və türk dillərində olan əsərləri məlumdur. Bu əsərlər təəssüflər olsun ki, heç bir vaxt ciddi tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Bayram xan, həm də dövrünün fərqli sosial elitasının – incəsənət bilicisinin mükəmməl modeli idi. Onun şəxsiyyəti eyni zamanda yoxsul, ancaq ədəbi istedadı olan insanların hamisi kimi də təzkirəçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Keçmiş SSRİ məkanında Bayram xanın yaradıcılığı ilk dəfə Qəzənfər Əliyev tərəfindən tədqiq edilmişdir¹. Amma təəssüflər olsun ki, bəzi səbəblər üzündən müəllif Bayram xanı türkmən ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim etmişdir. Kitabın çapından sonra türkmən ədəbiyyatı ilə bağlı dərc olunmuş bütün yazılarda şairin türkmən olması faktı, məhz Q.Əliyevin kitabına əsaslanaraq söylənilir². Amma f.e.d., prof.

---

¹ Алиев Г.Ю. Байрам-хан, туркменский поэт, Ашхабад: Туркменистан, 1969, 95 с.

² Из истории культурных связей народов Средней Азии и Индии. Ташкент: ФАН, 1986, 180 с., Кариева Н.С. Представители культуры Средней Азии в Индии во второй четверти XVI в. Из истории культурных связей народов Средней Азии и Индии, Ташкент: ФАН, 1986, Кор-оглы Х. Туркменская литература. Москва: Высшая школа, 1972, 286 с., Песнь любви. Любовная лирика народов СССР. Т. 2, Москва: Молодая гвардия, 1972, 927 с., Пoesия народов СССР IV – XVIII веков. Библиотека всемирной

Rafael Hüseynovun qeyd etdiyi kimi: “Mənim qəti inancımdır ki, XVI yüzilliyə qədərki türkdilli ədəbiyyat türkdilli xalqların şərikli, qardaş malı, orta qatırı kimi öyrənilməlidir. Ancaq o yerdə ki, yaradıcının dəqiqi milli mənsubiyyəti bəllidir, bunun da üstündən gərək sükutla keçilməsin”.¹ Bizcə də, Qaraqoyunluların Baharlı oymağından olan Məhəmməd Bayram xan öz xalqına qaytarılmağa haqqı olan, mənsubiyyəti bəlli o yaradıcılardan biridir. Bütün bu və digər səbəblər Məhəmməd Bayram xanın həyat və yaradıcılığının düzgün və hərtərəfli tədqiq edilib öyrənilməsinin olduqca aktual bir məsələ olduğunu təsdiq edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin obyektı, Məhəmməd Bayram xanın həyat və yaradıcılığını sistemli şəkildə araşdırılmasıdır. Tədqiqatın predmeti isə şairin fars və türk dillərində yazdığı əsərlərdir. Bu əsərlərin əlyazma və çap nüsxələri ilə bağlı mövcud materiallar, habelə şairin dövrü, həyatı barədə məlumat verən təzkirə, risalə, habelə elmi araşdırmalar dissertasiyanın obyekt və predmetinə daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi Məhəmməd Bayram xan ilə bağlı mövcud fərqli məlumatları bir araya gətirərək, həyat yolunu əks etdirmək, poetik irsinin özünəməxsusluğunu göstərmək, qafiyə, vəzn və başqa poetik xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- şairin yaşadığı dövrün ümumi tarixi-siyasi mənzərəsini yaratmaq və Bayram xan şəxsiyyətinin dövrünün ədəbi-tarixi mühitinə təsirini öyrənmək;
- dövlət xadimi kimi tarix səhnəsində oynadığı rolu müəyyənləşdirmək və həyatının ümumi mənzərəsini yaratmaq;
- Şərqi və Qərbi müəllifləri tərəfindən yazılmış tarixi və ədəbi mətnlərdən Məhəmməd Bayram haqqında olan məlumatları toplayıb onlara münasibət bildirmək. Onun Azərbaycan ədəbiyyatına qazandırılmasının səbəb və isbatlarını müəyyənləşdirmək;
- şairin poetik irsinin ideya-bədii xüsusiyyətlərini öyrənmək;
- əsərlərinin poetik və bədii-estetik prinsiplərini müəyyənləşdirmək;
- əsərlərinin kompozisiyası, vəzn və qafiyə quruluşunu araşdırmaq.

литературы. Т. 55, Москва: Художественная литература, 1972, 861 с., Поэты Туркмении. Ленинград: Советский писатель, 3-е изд., 1971, 808 с.

¹ Hüseynov R. Söz heykəli. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 158

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada Məhəmməd Bayram xan haqqında Azərbaycan şairi kimi ilk dəfə sistemli tədqiqat işi aparılmışdır. Bu baxımdan, dissertasiya işi şairin poetik dünyagörüşünü təhlil edən, onun hər iki "Divan"ındakı şeirlərinin obrazlar sistemini, vəzn, qafiyə quruluşunu tam və sistemli şəkildə əks etdirən ilk tədqiqat əsəri kimi də aktuallığa malikdir. Şairin "Divan"larının son, 1999-cu il Tehran və 2007-ci il Türkiyə nəşrləri də ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Mövzunun tədqiq tarixi. Təəssüflər olsun ki, mənbələrdə Məhəmməd Bayram xanın gənclik illəri ilə bağlı məlumatlara demək olar ki, rast gəlmirik. Sonrakı dövrlərdə isə o, daim qarşımıza dövlət xadimi olaraq çıxır və bu şəkildə də, tədqiq olunur. Şair haqqında ilk tədqiqat işinin müəllifi görkəmli alimimiz Qəzənfər Əliyevdir¹. Bundan əlavə, prof. Rafael Hüseynov² Bayram xanı ilk dəfə Azərbaycan şairi kimi tədqiq etmiş, farsca şeirlərini dilimizə çevirmişdir.

Bayram xanın həyatı və poetikasının əksinə olaraq onun şəxsiyyəti, siyasi fəaliyyətinə Moğol İmperiyası tarixinə dair kitablarda kifayət qədər yer ayrılmışdır. Belə ki, K.A.Antonova³, A.K.Sinx, A.Q.Banerji⁴, Y.H.Bayur⁵, H.Bıyıktay⁶ və başqa müəlliflərin Moğol dövlətinə həsr etdikləri əsərlərində Bayram xana da xüsusi yer ayırmışlar. Təzkirələrdə⁷ biz şairin bəzi qəzəl və qəsidələrindən nümunələrə rast gəlirik. Ümumilikdə isə, təzkirələrdəki məlumatlar və şairin şeirlərindən verilən nümunələr çox vaxt bir-birini təkrarlayır.

¹ Алиев Г.Ю. Байрам-хан, туркменский поэт. Ашхабад: Туркменистан, 1969, 95 стр.

² Hüseynov R. Söz heykəli. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 816 s., Hüseynov R. Baharından ayrı düşmüş baharlı. // 525-cı qəzet, Bakı, 18 oktyabr, 2008, №209, s. 16-17

³ Антонова К.А. Очерки общественных отношений и политического строя Монгольской Индии времен Акбара (1556-1605). М.: Изд-во АН СССР, 1952, 283 с.

⁴ Синх А.К., Банерджи А.Г. История Индии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1954, 440 с.

⁵ Bayur, Y.H. Hindistan tarixi. Gürkanlı devletin bütöklük devri (1526-1737). II cilt, Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 2.baskı, 1987, 618 s.

⁶ Bıyıktay H. Timurlular zamanında Türk İmparatorluğu. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 2.baskı, 1989, 115 s.

⁷ نصرآبادی، میرزا محمد طاهر (اصفهانى)، تذکره نصرآبادى، عصر صفوى، طهران، چاپخانه ارمان، خرداد ماه، ۱۳۱۷، ۵۷۵ ص.؛ بخارى، سيد على حسن خان صاحب بهادر حسينى قنوجى. "صبح گلشن"، باهنام مولوى محمد عبدالمجيد خان، هندوستان، درمطبعه قيص، سال ۱۲۹۵ھ. ص. ۲۳-۷۲؛

بدآونى، عبدالقادر بن ملوك شاه، منتخب التواريخ، به تصحيح: مولوى احمد على صاحب. انجمن آنا و مفاخر فرهنگى، تهران، ۱۳۷۹، ۳۰۳ ص؛ سمرقندى، امير دولت شاه. تذکره الشعرا باحتمام ادوارد براون، لندن، در مطبعه بريلا، ص. ۱۹۰۱، ۶۲۱ ص؛ قانع، مير، على شير نتوى، تذکره "مقالات الشعرا"، سفتهى ادبى بورد، کراچى، ۱۹۵۷ع؛ گوياموى، محمد قدرت الله متخلص به "قدرت" (هندوستانى). تذکره "نتائج الافکار"، بمبئى، مطبعه مظفرى، ۱۳۳۶ هـ، ص ۱۰۲-۱۰۳. (۸۰۰ ص)

Şairin yaradıcılığı, əsərlərinin poetik xüsusiyyətləri, ideya-estetik səciyyəsi isə heç vaxt ciddi tədqiqat obyektı olmamışdır.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqat işində Məhəmməd Bayram xanın farsca və türkcə “Divan”ının 1910-cu ildə Denison Ross tərəfindən çap etdirilən nüsxəsi¹, bundan başqa 1971-ci il Kəraçi², Britaniya Muzeyində saxlanılan iki ən qədim nəşrindəki nüsxə fərqləri ilə birlikdə verilən Tehran³ və 2007-ci ildə M.Tekcan tərəfindən hazırlanan İstanbul⁴ nəşrlərindən istifadə olunmuşdur. Dissertasiyada mövzu ilə bağlı Azərbaycanda, Türkiyədə, Rusiyada, digər Avropa və Asiya ölkələrində nəşr olunmuş çap kitabları, əlyazmalar, dövrü mətbuat, elektron informasiya mənbələrindən alınmış məlumatlar tədqiqata cəlb edilmiş və təhlil prosesində onlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri metodoloji əsasları. Tədqiqat işini hazırlayarkən müəllif sistemli araşdırma və tarixi müqayisəli metodlardan, müasir ədəbiyyatşünaslığın əsaslandığı nəzəri-metodoloji təcrübələrdən istifadə etmiş, Ə.Bədəüni, M.Nəsrabadi, Gülbədən, E.Bertels, İ.Stebleva, Q.Əliyev, Ə.Cəfər, Ə.Səidzadə, R.Hüseynov, F.Timurtaş, S.Ə.Rəis, M.Tekcan, C.Nehru, A.Sinx, A.Banerji, A.Smit Vinsent, M.H.Siddiqi və digər alimlərin əsərlərinə istinad etmişdir.

Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatdan klassik Azərbaycan ədəbiyyatı ilə məşğul olan mütəxəssislər, ali məktəb tələbələri istifadə edə bilərlər. Ədəbiyyat tarixinə dair dərs vəsaitlərinin, tədris planlarının hazırlanmasında da dissertasiyadan elmi mənbə kimi yararlanmaq mümkündür.

İşin aprobasiyası. Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi və təqdimi” şöbəsində müzakirə edilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin dissertasiya mövzusu üzrə dərc etdirdiyi elmi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

---

¹ E.Denison Ross, Sir. The Persian and Turki divans of Bayram Khan, Khan-Khanan. Calcutta: Asiatic Society, 1910, 91 p.

² دکتر محمد صابر راشدی، سید حسام لدین، “دیوان بیرام خان خانخانان”، باہتمام دکتر محمد الحسن صدیقی، کارچی - ۱۹۷۱

³ Turan Ə. Məhəmməd Bayram xan. Türkmən xalqının böyük şəxsiyyəti və şairi. Tehran: 1999, 108 s.

⁴ Tekcan M. Bayram Han'ın Türkçe Divanı. İstanbul: Beşir Kitabevi, 2007, 425 s.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, hər biri müvafiq yarımfəsillərə bölünmüş üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Tədqiqat işinin “**Giriş**”ində mövzunun aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, predmeti, obyekt, öyrənilmə dərəcəsi, elmi yeniliyi müəyyənləşdirilmiş və açıqlanmışdır.

“**Məhəmməd Bayram xanın dövrü, mühiti və müasirləri**” adlanan birinci fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. “**Dövrün tarixi-siyasi mühiti**” adlı birinci yarımfəsildə XV əsrin sonları – XVI əsrin əvvəllərində İran, Orta Asiya və Hindistan ərazilərində baş verən siyasi, iqtisadi və sosial dəyişikliklər, bu hadisələrin elm, mədəniyyət, ədəbiyyat sahələrinə təsiri və bu dövrdə yazıb yaratmış elm, sənət nümayəndələrindən bəhs olunur.

Baş verən müharibələr və bir-birini əvəz edən hakimiyyət dəyişiklikləri üzündən o dövrə hakim olan psixologiya sosial həyatda, xüsusilə də ədəbiyyatda təsirini kifayət qədər hiss etdirmişdir. Bu baxımdan Hindistan və Orta Asiyanın tarixçi, şair, yazıçı, rəssam və başqa sənət adamlarının yaradıcılıq fəaliyyətinin tədqiqi onların fəaliyyət göstərdikləri konkret sosial-iqtisadi şəraitin öyrənilməsinə də zəruri edir.

Bu dövrdə Böyük Moğol Dövlətində dövrün məşhur tarixçi, şair və alimləri yaşayıb yaratmışlar. Bunlardan biri Hüməyun şahın sarayında əhəmiyyətli dərəcədə nüfuzə malik olan və “Xandəmir” adı ilə tanınan dərin bilik sahibi, heratlı Qiyasəddin ibn Hümaməddin (1475-1536) idi. Onun “Həbib üs-siyar” və “Qanun-i Hüməyuni” adlı əsərləri məlumdur.¹

Babur və Hüməyunun dövründəki tanınmış tarixçilərdən biri də Babur şahın əmisi oğlu, “Tarixi-Rəşidi” əsərinin müəllifi Mirzə Heydərdir (1541-1545). Adı çəkilən salnamə 2 hissədən ibarətdir. Əsər iki şahın hökumranlığı dövründə Hindistandakı siyasi vəziyyəti öyrənmə baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Bu dövrün tarixçilərindən bəhs edərkən Babur şahın qızı, “Hüməyunnamə”nin müəllifi Gülbədən bəyim² (1523-1603) də adını qeyd etməyə bilmərik. Onun adı çəkilən əsərini Babur və xüsusi ilə də,

---

¹ Ахмедов Б. Хондамир. Ташкент: ФАН, 1969, 173 с.

² Gülbəden. Hüməyunnamə (farscadan çeviren Abdürrab Yelgar), giriş və tarixi özeti yazan H.Bayur, Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1944, 368 s.

Hümayun dövründə Orta Asiya və Hindistandakı hadisələri əks etdirən əsas orta əsr mənbələrindən biri hesab etmək olar.

Onlardan başqa, “Əkbənamə” və “Ayine-yi Əkbəri” (birinci əsər Baburilərin siyasi və hərbi tarixi, ikincisi isə dövlətin inzibati idarə üsulu haqqındadır) əsərlərinin müəllifi Əbül Fəzlin, “Müntəxəb üt-təvarix”in müəllifi Bədaünnin, “Təbəqat-i Əkbəri”nin müəllifi Nizaməddinin və başqalarının da adlarını çəkmək olar.

I fəslin ikinci yarımfəslı **“Dövrün ədəbi mühiti”** adlanır. Moğol sarayında daha geniş meydan verilən sahə ədəbiyyat idi. Ədəbiyyat şeir dili kimi əsasən iki dil, türk və fars-tacik dillərində yayılmışdı. Sarayda çoxlu sayda türk mənşəli şairlər var idi. Bunlardan heratlı Meyli (əsl adı Mirzə Quludur), qəzvinli Cəfər bəy, mərvli Xacə Hüseyn, Ənisi Şamlu (əsl adı Yol Qulu olub, türklərin Şamlu oymağından idi), Dərviş Bəhram (Bayatlı oymağından idi), Səbuhi Cığatayi, buxaralı Müşfiqi (qəsidələrinə əsaslanaraq özünə “Salman-i zaman” təxəllüsü götürdüyü qeyd olunur), kaşanlı Səncər, narənli Padişah-Qulu Cəzbi, məşhədli Qasım Arslan, Bərdixan və başqalarının adlarını çəkmək olar¹. Bunlardan əlavə, Xacə Kalan, Şeyx Zeynə, Turdi bəy, Xaksar, Mirzə Əbdürrəhman, Übeydulla xan, Məhəmməd Saleh, Bayram xan və b. şairlər də türkcə yazdıqları şeirləri ilə ürəklərə yol tapırdılar. Qeyd edək ki, Hindistana Səfəvi torpaqlarından şairlərin axınında Bayram xanın rolu az deyildi. Həmyerlilərinin Moğol sarayında yüksək mənsəbə sahib olmasından həvəslənən Əzzi Şirazi, Qeydi Şirazi (Şamlu türklərindən), Molla Məqsud Qəzvinli, Musəvi Məşhədi, Kəmaləddin Hüseyn Şirazi, Şəkibi İsfəhani, Məhəmməd Şirazi, Qeyrəti Şirazi və digər şairlər məhz Bayram xanın himayəsinə üz tutmuşlar. Onun himayəsi altına sığınanlar arasında Orta Asiyanın ayrı-ayrı bölgələrindən olan Mənzəri Səmərqəndi, Məhvi, Nəziri Nişapuri, Bəqayi, Səyyafi və başqa bu kimi şairlər də var idi.

Hümayun şahın dövründə yazıb-yaratmış ən tanınmış şairlərdən biri Səmərqənddən olan Qasım Kahi² (1463-1581) idi. Ərəb və fars-tacik dillərini mükəmməl bilən Qasım Kahinin Ənvəri, Rumi, Sədi, Xaqani, Hafiz və Cami şeirlərinə cavab formasında yazılmış çoxlu sayda qəzəllərindən ibarət olan farsca “Divan”ı mövcuddur. Bundan əlavə Qasım Kahinin Sədi “Bustan”ının təsiri ilə yazılmış “Güləfşan” adlı didaktik poeması da məlumdur. Dövrünün ortodoks klassiklərindən hesab olunan Məşhədli Qəzali (1573-cü ildə vəfat etmişdir) moğol imperatorları

---

¹ Bayur, Y.H. Hindistan tarixi. Gürkanlı devletin böyüklük devri (1526-1737). II cilt, Ankara: Türk tarix kurumu basımevi, 2.baskı, 1987, s. 503.

² Tam adı Nacimuddin Məhəmməd Əbül Qasım Kahidir (Kahi təxəllüsüdür).

tərəfindən “məlik üş-şüəra” adına layiq görülən dörd şairdən biri idi. Başqa bir şair, Hindistana Baburla bərabər gələn Atəşi Qəndəhari (1564-cü ildə vəfat etmişdir), əsasən Babur şaha və onun ətrafındakı saray əyanlarına mədhiyələr yazmaqla məşhur idi¹.

Hindistanda Əbdürrəhim xanın himayə etdiyi farsdilli şairlərdən olan Ürfi Şirazi “Xəmsə” mövzusunda yazdığı iki məsnəvisi, qəsidə, qəzəl və qitələri ilə məşhur idi. Əbdürrəhim xanın himayə etdiyi şairlərdən digəri isə Nəziri Nişapuri idi ki, o da bir müddət İrani dolaşmış şair kimi məşhurlaşdıqdan sonra, Əbdürrəhim xanın dəvəti ilə Hindistana getmiş və müntəzəm olaraq onun təşkil etdiyi ədəbi məclislərdə iştirak etmişdir².

Əlbəttə ki, bu şairlərdən danışarkən Əbdürrəhim xanın özünü də qeyd etmək lazımdır. Ərəb, fars, hind və türk dillərini gözəl bilən, bu dillərdə şeirlər yazan şair Əkbər şahın tapşırığı ilə “Baburnamə”ni fars dilinə tərcümə etmişdir.

I fəslin üçüncü yarımfəslisi **“Bayram xanın həyatı və siyasi fəaliyyəti”** adlanır. Şairin həyatı öz dövrünün tarixi hadisələri ilə sıx bağlı olmuşdur.

Bayram xanın milli mənsubiyyətindən bəhs edən müəlliflərin bəziləri onu “türkmən”, bəziləri “özbək”, bəziləri isə “Farslı şii” adlandırılmışdır. Q.Əliyevin Bayram xanı türkmən şairi kimi təqdim etməsinə toxunan R.Hüseynov “Söz heykəli” adlı əsərində alimin dilindən belə yazır: “Əfqanıstanda tərcüməçi işlədiyim dövrdə təsadüfən bir əlyazmada o günəcən tanımadığım Azərbaycan şairinin adına və əsərlərinə rast gəldim... Bakıya gəlişimdəcə böyük sevinclə o zamanlar ən hörmətli, sözükeçər bir ədəbiyyatçımıza üz tutdum. Bu şair haqqında kitab yazdığımı, əsərlərini çapa hazırladığımı bildirib rəy verməsini, nəşr məsələsində köməklik göstərməsini xahiş etdim. Amma həmin ağsaqqal alim qayıtdı ki, üzde olan şairlərimizi heç fərli öyrənib başa çıxmamışıq, belə naməlum şairlər kefin istəyən qədərdir, nə ehtiyac var ki ona?.. Apar ver türkmənlərə, ya özbəklərə, onlar çap edərlər. Türkmənlər daha yaxşıdır. Onların ədəbiyyat tarixi XVIII-XIX əsrlərdən başlayır. Məmnuniyyətlə qəbul edəcəklər”.³ Q.Əliyev türkmən ədəbiyyatı tarixini 100 il qabağa çəkməkdə vasitəçi olduğuna görə Türkmənistanın dövlət mükafatı ilə təltif edildi. Bəzi müəlliflər də şairin əsərlərini cığatay (qədim özbək) dilində yazdığını əsas gətirərək onu özbək ədəbiyyatının nümayəndəsi olduğunu qeyd edirlər.

¹ Алиев Г.Ю. Байрам-хан, туркменский поэт, с. 22

² Məhəmmədi M. Saib Təbrizi və farsdilli poeziyada “Hind üslubu”. Bakı: Elm, 1994, s. 39 – 42

³ Hüseynov R. Söz heykəli. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 156-157

Şairin farsca əsərləri də vardır. Bu zaman A.Dunbarın onu “Farslı şiə”¹ adlandırmasını da unutmamalıyıq. Amma bizcə “o yerdə ki, yaradıcının dəqiq milli mənsubiyyəti bəllidir, bunun üstündən gərək sükutla keçilməsin”.²

Bildiyimiz kimi, Qaraqoyunluların məşhur Baharlı oymağından olan Bayram xan Mir Əli Şükür bəy Baharlının beşinci nəslindən idi. Qara Yusifin oğlu Qara İsgəndərin qızı ilə evlənən Əli Şükür bəyin Bayraq bəy və Əsəd bəy adlı oğulları 1480-ci ildə atalarının vəfatından sonra İran ərazilərini tərk edərək Bədəxşana getmiş, dayıları Sultan Mahmud Mirzənin himayəsinə sığınmışlar. Burada, 1504-cü ildə Bayraq bəyin oğlu Seyf Əli Bəyin Nəqaiyi (Nəginə) xanımdan Məhəmməd Bayram adlı oğlu dünyaya gəlir. Valideynlərini hələ gənc ikən itirən Məhəmməd Bayramın müxtəlif silahlardan gözəl istifadə bacarığı o dövrdə öz həmyerlilərini ətrafına toplamağa çalışan Şah İsmayılın diqqətini çəkir və o, saraya çağırılır. Sonralar Buxara və Səmərqəndi ələ keçirmək məqsədilə Babur şahın köməyinə göndərilən Səfəvi ordusunun tərkibində Orta Asiyaya gələn Bayram xanın həyatı həmişəlik olaraq bu torpaqlarla bağlıdır.

1542-cı ildə Hüməyün şahın Səfəvi Dövlətinə səfəri zamanı Məhəmməd Bayram “xan” tituluna layiq görülür. Şair farsca “Divan”ındakı qəzəllərindən birində buna belə toxunur:

بیرما! بنده آن خسرو خوبان شده ای
گر چه از شاه جهان رتبهء خانی داری³
(Ey Bayram, dünya hökmdarından “xan” rütbəsi almısan,
Amma o qəzəllər şahına nökrəklik edirsən.)

Bayram xan Hüməyün şahın 13 yaşlı oğlu şahzadə Əkbərə qəyyum təyin edildikdən sonra saray əyanları üzərində nəzarəti ələ alaraq, faktiki olaraq şahla birlikdə dövləti idarə etməyə başlayır. Hüməyün şahın 1556-cı ildə vəfatından sonra isə, Əkbər şahın naibi kimi faktiki olaraq Böyük Moğol imperiyasında hərbi və dövlət işlərini ələ alır. Bu müddət ərzində Bayram xan Moğol imperiyasına göstərdiyi bütün xidmətlərin qarşılığında “Xan-i xanan” (xanlar xanı), “Etidad üd-dövlət” (dövlətin dayağı) və “Xan baba” titulları ilə bərabər, ən yüksək mənsəbə — “Vəkil üs-səltənət” (sultanlığın vəkili) adına da layiq görülür.

¹ Dunbar. A History of India from the earliest times to the present day. London., volume I, T. and A. Constable LTD, 1943, p.181

² Hüseyinov R. Söz heykəli, s. 158

³ راشد، سید حسام الدین، دکتر محمد صابر. “دیوان بیرام خان خانخانان” s.29. 488-ci beyt.

1560-cı ildə Əkbər şah tərəfindən saraydan uzaqlaşdırılaraq ailəsi ilə bərabər Məkkə ziyarətinə göndərilən Bayram xan 561-ci ilin 31 yanvarında Qucaratda, sabah namazı qılarkən Mübarək xan Lohani tərəfindən arxadan xəncərlə vurularaq qətlə yetirilir.

H.Siddiqi onun ölümünə münasibətini belə bildirir: “Daima iki böyük dövlət arasında körpü rolunu oynayan, əfqanlarla olan qarşıdurmalardan, Humayunun qəfil ölümü ilə yaranan daxili çəkişmələrlə zəngin, kəskin vəziyyətlərdən başlıca çıxan, imperiyanı real tənəzzüldən qurtaran bir insan, möhtəşəm mənəb sahibi üçün belə bir şərəfsiz ölüm həqiqətən də acınacaqlı bir son idi”.¹ H.Bıyktay isə yazır: “Çox dəyərli və kifayət qədər böyük şair olan Bayram xanın ölümü Əkbərin şəxsiyyətini və hökumətini kölgələyəcək qədər böyükdür”.²

Bayram xanın ölümündən sonra Əkbər şah onun dul qalmış həyat yoldaşı Sultan Səlimə Bəyimlə evlənərək Bayram xanın birinci nikahından (Camal Mevat xanın qızından) olan oğlu 4 yaşlı Mirzə Əbdürrəhimi də himayəsinə götürür. 11 yaşından şeirlər yazmağa başlayan gənc Mirzə Əbdürrəhim sonralar böyük mənəbə sahib olaraq, “Xan-i xanan” tituluna və şahzadə Səlimin atalığı vəzifəsinə layiq görülür. O, eyni zamanda dövrünün məşhur şairi kimi tanınmışdır.

Dissertasiya işinin **II fəsl** **“Məhəmməd Bayram xanın farsca və türkce “Divan”ı** adlanır. Fəsil dörd yarım fəsildən ibarətdir. **“Farsca və türkce “Divan”ı və onların nüsxələri”** adlanan birinci yarım fəsildə Bayram xanın divanlarının qədim və müasir çap nüsxələri, şairin əsərləri haqqında təzkirələrdə verilən məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Bildiyimiz kimi Bayram xan güclü sərkərdə və müdrik saray məmuruna olmaqla yanaşı, həm də təcrübəli alim, türk və fars dillərinin hər ikisində eyni səviyyədə əsərlər yaradan istedadlı şair idi. Bəzi mənbələr onun hind, sanskrit, urdu və puştu dillərində əsərləri olduğunu yazsalar da, bizə onun sadəcə farsca və türkce yazdığı qəzəl, qəsidə, rübai, qitə, fərdiyyat, dəhliyyələrini gəlib çatmışdır.

Şairin divanlarının ən qədim iki əlyazma nüsxəsi Britaniya Muzeyində qorunub saxlanılır. Bu nüsxələrdən biri MS.Or. 9337, digəri isə MS.Or. 7510 şifrəsi altındadır. Birinci nüsxədə şairin türkce “Divan”ından 4 qəsidə, 46 qəzəl, 13 rübai və 9 fərdiyyat yer alır. Bu nüsxədə eyni zamanda, divanın digər qədim nüsxəsində yer almayan “Fəthnamə” qəsidəsi və farsca bir rübai də vardır. Divanın qeyd etdiyimiz digər qədim nüsxəsi isə Mirzə Süleyman Bədəxşanın kitabxanasına məxsus nüsxədədir.

---

¹ Yenə orada, s.16

² Bıyktay H. Timurlular zamanında Türk İmparatorluğu., s. 64

Birinci nüsxədə olan 3 türkcə qəzəlin və farsca şeirlərin yer almadığı bu nüsxədə türkcə 1 qəsidə, 46 qəzəl, 14 rübai və 9 fərdiyyat mövcuddur. Burada Sultan Süleyman Rumluya həsr edilmiş 2 mədh də vardır. Bu Bayram xanın divanlarının məlum nüsxələrindən ən iri həcmlisidir.

Onun ilk şeirlər toplusu – türkcə və farsca “Divan”ları 1910-cu ildə Kəlküttədə Denison Ross tərəfindən çap edilmişdir. Müəllif şairin 1950 misradan ibarət (366 türkcə, 1584 farsca) şeirini oxuculara təqdim etmişdir.

Şairin 1971-ci ildə S.Hüsaməddin Rəşidi və Məhəmməd Sabir tərəfindən hazırlanaraq nəşr etdirilən “Divan”ında 1236-sı farsca, 714-ü isə türkcə olmaqla cəmi 1950 misra şeiri toplanmışdır.

1999-cu ildə Türkmənistanda jurnalist Əbdülməcid Turan tərəfindən hazırlanan “Divan” isə həcmcə daha genişdir. Əslində burada yeni bir beytə, və ya misraya rast gəlmirik. Tək fərq yuxarıda adı çəkilən müəlliflər tərəfindən verilən nüsxə fərqlərinin burada əsas mətnə daxil edilməsidir. Əgər bütünlükdə ayrı-ayrı nüsxə fərqləri ilə birlikdə “Divan”dakı misraları sayarsaq, o zaman şairin türkcə əsərlərinin həcmnin 714+62=776 misra olduğunu görə bilərik.

Hər iki nüsxənin birləşdirilmiş tam mətninə türkiyəli müəllif Münəvvər Tekcanın “Bayram Han'ın türkcə Divanı” kitabında da rast gəlirik. Müəllif şairin türkcə olan şeirlərinin tam mətnini türk dilinə olan tərcümələri ilə birlikdə vermişdir.

Qeyd edək ki, Bayram xanın şeirləri ilə azərbaycan dilində R.Hüseynov, türkcə Ö.Öztekten, M.Tekcan, rusca Q.Əliyev, V.Qəniyev və C.Botvinnik, türkmən dilində M.Köseyev və R. Alıyevin tərcümələrində tanış oluruq.

II fəslin “**Məhəbbət lirikası**” adlanan ikinci yarım fəslində şairin əsərlərindəki məhəbbət mövzusu işlənmişdir. Bütün klassik sənətkarlarda olduğu kimi, Bayram xan lirikasında da məhəbbət mövzusu, hicran həsrəti və vüsal ümidi mərkəzi yer tutur. Şairin bu mövzuda yazılmış şeirlərinin konkret tədqiqi zamanı aydın olur ki, buradakı obrazlar əsərin əsas personajları olan aşiq (lirik qəhrəman) və məşuqla bağlıdır. Bu obrazlar ya məşuqun gözəlliyinin müxtəlif cəhətlərdən tərənnümünə, ya da lirik qəhrəmanın keçirdiyi iztirabların və bununla bağlı onun kədərli əhval-ruhiyyəsinin təsvirinə xidmət edirlər. Lirik qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsində darıxmaq, iztirablar keçirmək, ümitsizlik, məhəbbət oduna yanmaq, ağlamaq, həsrət hissləri və başqa bu kimi amillər üstünlük təşkil edir:

گر بر آرم شعله از دل، دهان میسوزدم

ور نهان دارم درون سينه، جان ميسوزدم.¹

(Əgər ürəyimdəki yanğını çıxarsam, ağzım yanar.

Sinəmdə gizli saxlasam, canım yanar.)

Ancaq məşuq o qədər etinasız və zülmkardır ki, lirik qəhrəmana eşq odu içərisində yanmaqdan və öz izzatlarını izhar etməkdən başqa heç nə qalmır; aşiq öz vəziyyəti ilə barışmağa və hətta məhəbbət izzatlarını özü üçün böyük nemət saymağa məhkumdur. Bayram xan qəzəllərində məşuqun gözəlliyinin vəsfi də aparıcı yerlərdən birini tutur. Onun zövq ilə seçib işlətdiyi bənzətmə, istiarə, məcaz və rəmzlər şeirlərinin dilini daha da təsirli edir. Şairin türkcə bir şeirinə baxaq:

*Ey pəriru, bənde-yi zülfi pərişanıñ bolay,
Ey səhiqəd, sədqə-yi sərv-i xuramanıñ bolay.
Ey ki, sərv-i bustan-i etedalımsın məniñ,
Naz birlə pərverəş tapan nihalımsın məniñ².*

Sonadək bu şəkildə davam edən şeir şairin insan gözəlliyi qarşısındakı heyranlığını ifadə edir. Bayram xan qəzəllərində gözəlin üzü — günəş, nəstərən, şəh, lələ, ay, dili, danışq tərzi — şirindilli, yalançı, həyatverici, qaməti — sərv, bədəni — incəliyinə görə nihal, gözəlliyinə, ağılığına görə ay kimi parlaq, yasəmən, bakirəlik cənnətidir. Qəzəllərdə sevgilinin gözəlliyi hüdudsuzdur. Onun duruşu, baxışı, hərəkətləri, üzünə düşən saçı, incə bədəni, danışığı, xalı, dodaqları və başqa bənzətmələrlə ilhamla tərənnüm edilir.

*Can tapar yüz Məsih ləliñdən,
Ləb-i ləliñ koca, Məsih koca.
Ey ləbiñ kambəxş-i zümre-yi eşq,
Vey yüziñ qibləgah-i əhl-i vəfa³.*

Şairin qəzəllərində gündəlik həyat səhnələri və sevgilinin ruhi vəziyyətindən doğan davranışlarla da rastlaşmaq olar. Həm də bu zaman məşuqun zahiri qiyyəsinin göstəriciləri arasında onun üzünə, saçlarına və qəddi-qamətinə xüsusi diqqət ayrılır və bu zaman müxtəlif məcaz və təşbehərdən istifadə olunur.

¹ راشد، سيد حسام لدين، دكتور محمد صابر. "ديوان بيرام خان خانانان"، s. 22, 362-ci beyt.

² Yenə orada, s. 83, 352-ci beyt.

³ Yenə orada, s. 79, 318-319-cu beytlər.

Bayram xanın məhəbbət lirikasında səadətlə iztirab yanaşı gedən ünsürlərdir. Qəzəllərində sevgilinin gözəlliyi hüdudsuzdur. Aşıqın məhəbbəti vüsəl həsrəti ilə dolu olsa da, ona həyat verən, onu yaşıdan yenə də məhəbbətdir.

II fəslin üçüncü yarımfəslə “**İctimai-siyasi və dini motivlər**” adlanır. Şərq romantik şeirinin başlıca kateqoriyaları ideal gözəllik və ideal qəhrəmanlıqdır. Məhəmməd Bayram xan yaradıcılığında məhz bu kateqoriyalar ön planda olsa da, ictimai-siyasi mövzulara da az deyildir. Bunlar arasında, böyük ehtimal, şairin həyatının son illərində, onun qarşılaşdığı haqsızlıqlarla bağlı yazılan zəmanədən şikayət mövzulu şeirləri diqqəti daha çox cəlb edir. Şair Əkbər şahın şayiələrə uyaraq onu saraydan uzaqlaşdırması ilə barışa bilmirdi:

چون نسبت محنت ما بی نهایتست
اندک حکایتی که شنیدی ز ما مرنج.
از بیدلان هزار خطا عفو کرده‌اند
از ما نرفته در نظرت یک خطا مرنج¹.

(Mənim əzabım daha böyük olduğundan
Haqqımda eşitdiyən kiçik söz-söhbətdən incimə,
Qəlbsizlərin min səhvini bağışlayırlar,
Mənim bir xətam gözündən qaçmadı, incimə.)

Ümumilikdə isə, Bayram xanın zəmanədən şikayət mövzulu şeirləri azdır. O həyatsevərdir. Ümidsizliyə qapılmaz. Amma bəzən acizdir, çünki əziyyətlərinin boşa çıxması, xidmətlərinin qiymətləndirilməməsi şairi üzürdü. Babur, Hümayun kimi təcrübəli hökmdarlara xidmət etdikdən sonra gənc şahzadə tərəfindən “gərəksiz” sayılaraq saraydan uzaqlaşdırılmasını qüruruna sığışdıra bilmir, “Padşahım, sənə inancım çoxdur, çünki sənin kandarından başqa bir ümid yerim yoxdur”² – deyərək, öz çarəsizliyini göstərməkdən də çəkinmirdi.

Bayram xanın farsca “Divan”ında Hümayun və Əkbər şahə həsr edilmiş iki qəsidə vardır. Bu qəsidələrində şair hər iki hökmdarı tərifləsə də, şairin Hümayun şahə daha çox rəğbət bəslədiyi açıq aydın görünür. Şair onu peyğəmbərlərlə müqayisə edir. Üzünü gözəlliyi ilə ad çıxaran Yusif peyğəmbərdən, süfrəsini qonaqpərvərliyi ilə seçilən Xəlil peyğəmbərdən, yardımsevərliyini hər kəsin dadına yetişən Xızır peyğəmbərdən, məkanını göylərə çəkilən İsa peyğəmbərdən aldığı yazırdı. Şairin şahə olan sevgisi

¹ Yenə orada, s. 19, 319-320-ci beytlər.

² Yenə orada, s. 23, 394-cü beyt.

sonsuzdur. Bu onun türk dilində olan şeirlərindən də aydın görünür. Şair Hüməyun şaha,

*Şaha saña yar Həyy-i biçün bolsun,
Əmrinğə müti devr-i gərdun bolsun.
Fərxəndə hüma-yi övc-i izzətsin sən,
Adıy kibi devlətiñ hüməyun bolsun¹.*

– sözləri ilə xitab edərək, onu tərifləyirsə, Əkbər şaha,

*Əvvəl məni xidmətiñə məhrəm qıldıñ,
Bəzmiñ ara həmzəban ü həmdəm qıldıñ.
Axır yenə iltifatnı kəm qıldıñ,
Rüsva-yi təməm-i əhl-i aləm qıldıñ².*

– sözləri ilə müraciət edərək, ondan şikayət edir.

II fəslin dördüncü yarımfəslə isə **“Bayram xan əsərlərinin obrazlar sistemi”**nə həsr edilmişdir. Bayram xan qəzəlləri ilə tanış olarkən görürük ki, bunların əksəriyyətindəki obrazlar iki qəhrəman: aşiq və məşuqla bağlıdır. Şairin istər türkcə, istərsə də farsca olan qəzəllərində aşıqın yalnız ruhi vəziyyəti təsvir olunursa, sevgilinin, əksinə, ümumi gözəlliyi, saçları, qaşları, üzü, kirpikləri, ağız, dodaqları, qaməti, bədəni təbiətin ayrı-ayrı üsürlərinə bənzədilərək diqqətə çatdırılır. Məsələn, onun alını parlaqlığına və formasına görə günəşə, gözləri öz formasına görə samana, aşıqə təsirinə və baxışlarına görə cəllad və ovçuya, kipriyi sulu xəncərə və ürək dələni oxa, ağız qönçəyə, dodaqları lələ bənzədilir.

Şairin qəzəllərində daha geniş yer isə gözəlin qaməti və saçlarına verilir. Bunun üçün şair müxtəlif tipli məcazlardan istifadə edir. Belə ki, onun qaməti sərv, bəzən isə, hətta sərvdən uca, bədəni incəliyinə görə nihal, köynəkdən belə incə, gözəlliyinə, ağılığına görə ay kimi parlaq, yasəmən və bakirəlik cənnəti kimi təsvir edilir. Gözəlin saçını xarakterizə edən obrazları sadalayarkən şair kakül, zülf və geysu sözlərini işlədir. Gözəlin özünə isə şair aşağıdakı sözlərlə müraciət edir: kəmlütf, pərirux, pürəcəfa, ab-i heyvan, aşına, bənd-i azar, sərv, sərv-i xuraman, sərv-i naz, bivəfa, can-i natəvan, xurşid-i taban, birəhm, biganə, cəfacuy, dilazar, dildar, şam ü səhər, gül, gülrüksar, sultan-i hüsn, nazənin, nigar, həbib, kəbutər-i hərəm, nihal, peykər, qəmküsar, Leyli, Şirin, qəmxar, tazə gül, yar, xəzinə və b.

¹ Yenə orada, s. 82, 348-349-cu beytlər.

² Yenə orada, s. 81, 343-344-cü beytlər.

Gördüyümüz kimi, Bayram xan qəzəllərində məşuq təbiət cisimlərinə (sərv, nihal, gül, günəş, peykar, xar), mifoloji və dini məfhumlara (pəri, kəbutər-i hərəm, ab-i heyəvan), məşhur sevgi qəhrəmanlarına (Leyli, Şirin) bənzədilməklə yanaşı, həm də lirik qəhrəmana münasibətini göstərən söz və ifadələrlə də (kəmlütf, pürçəfa, dilbər-i nadan, yar-i cəfakar, bivəfa, birəhm, bixəbər, biqərar, bigənə və b.) xarakterizə olunur. Bayram xanın lirik qəhrəmanı isə: əhl-i vəfa, əhl-i eşq, əsir, aşiq, binəsəb, bülbül-i zar, pərişan, xaksar, divanə, rüsvay, sərgərdan, siyəhruz, sağər, fəqir, Kuhkən, Məcnun, gəda, nadidə, qəmgin, məriz, cünun və başqa söz və ifadələrlə səciyyələndirilir. Onun bağı — qan, bəxti — gözü bidar, xatiri — azordə, şüuru — əfzun, halı — pərişan, qəddi — hilaldır.

Gözəlin təsvirində istifadə olunan bəzi obrazlar da vardır ki, qəzəllərdə ikimənalı işlənir. Məsələn,

جسم لطيف او، ته پيراهن سياه
باشد میان ابر سیه، روشنی ماه¹.

(Onun incə bədəni, qara köynək altında
Sanki ay işığıdır, qara buludlar arasında.)

Və:

ماهی، چو عارض تو، نور نمیشود
سروی، بقامت تو، برابر نمیشود².

(Ay üzün tək zühur etməmiş,
Sərv qəddin tək uca olmamış.)

Gördüyümüz kimi, bu beytlərin birincisində şair “ay” deyərkən gözəlin bədənini nəzərdə tutur və onu nazik qara köynəyinin altından görünməsinə qara buludların arasından ayın görünməsinə bənzədir. İkinci beytdə isə, gözəlin üzünü ayla müqayisə edərək, onun aydan daha parıltılı olduğuna işarə edir.

Əsərin emosional gücünü artırmaq və lirik qəhrəmanın keçirdiyi hissləri, düşdüyü vəziyyəti daha qabarıq göstərmək üçün şair epitet, təşbeh, metafora kimi bədii təsvir vasitələri ilə yanaşı, bədii ifadə vasitələrindən, xüsusən də bədii təzaddan geniş istifadə etmişdir.

Dissertasiya işinin “**Bayram xan lirikasının sənətkarlıq məsələləri**” adlanan III fəslində şairin əsərlərinin kompozisiya quruluşu, vəzn

¹ Yenə orada, s. 26, 437-ci beyt.

² Yenə orada, s. 20, 323-cü beyt.

xüsusiyyətləri, qafiyə və rədif sistemi, bədii ifadə və təsvir vasitələri tədqiq edilir.

I yarımfəsil “**Qəzəllərin kompozisiyası**” adlanır. Məna baxımından qəzəllərin kompozisiya quruluşuna malik olub-olmaması haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Uzun müddət alimlər belə zənn etmişlər ki, qəzəldə beytlər arasında heç bir məna əlaqəsi yoxdur. İ.Steblevaya görə “qəzəldəki beytlərin arasında heç bir və ya cüzi əlaqənin olmaması barədə bu fikirlər, ilk növbədə hər bir beytin ayrı-ayrılıqda məna bitkinliyi əsas götürülən qəzəllərin bir az diqqətsiz oxunması ilə bağlıdır”¹. Eyni zamanda o, beytlərin ayrı-ayrılıqda xüsusi mənaya malik olması, onların qəzəl daxilində yerinin dəyişdirilə bilməsi ideyasını da ortaya qoyurdu. Yəni tədqiqatçıların fikrincə bu zaman qəzəlin ümumi mənasına heç bir xələl gəlməyəcəkdir.

Bayram xan qəzəllərinə nəzər saldıığımızda mətlənin birinci misrası ilə məqtənin ikinci misrası arasında tam olmasa da, qismən, natamam təkrarlara rast gəlinir. Hətta bəzi qəzəllərdə bütöv bir ifadənin təkrarlanması halları da vardır. Bir neçə nümunəyə baxaq:

mətlə — سودا زده و بیسر و سامان شدهام باز
آشفته و بدحال و پریشان شدهام باز.

məqtə — بیرم! سر و سامان مطلب! از من مجنون
کز عشق بتی بی سر و سامان شدهام باز.²

(Mətlə - Qara sevdaya tutuldum, evsiz-eşiksiz qaldım, yenə
Aşüftə, nigaran və pərişan oldum, yenə.

Məqtə - Bayram! Mənim tək məcnundan ev-eşik istəmə!
Çünki bir gözəlin eşqi məni evsiz-eşiksiz etdi, yenə)

Türkcə “Divan”ından bir misal:

mətlə — *Can-i şirin an ləl-i nüktədanın sədqəsi,
Vəh nə bir can, bəlkə yüz can bolsa onun sədqəsi.*

məqtə — *Bayram, olma təlxləm, ər can-i şirin bolmasa,
Can-i şirinin, büt-i şirinzəbanın sədqəsi*³.

¹ Стеблева И.В. Семантика газелей Бабура. Москва: Наука, 1982, стр. 57

² “دیوان بیرام خان خانانان” , راشد، سید حسام الدین، دکتر محمد صابر . s.21, 342-ci və 347-ci beyt.

³ Yenə orada, s. 71, 248-ci və 252-ci beyt.

Verilən misallarda “bisər ü saman şodeəm baz”, “can-i şirin ... sədqəsi” ifadələri beytlərdə təkrarlanmışdır. Qeyd edək ki, əksərən bu təkrarlanmalar, misallardan da göründüyü kimi, məhz, mətlə beytin birinci misrası ilə məqtə beytin ikinci misrası arasında olur. Bu həm də, yuxarıda göstərdiyimiz bütöv misra təkrarından fərqli olaraq, ifadə və məna təkrarlanmasıdır. Bəzən isə bunlar sadəcə məna təkrarlanması formasında da baş verə bilər. Yəni bu zaman mətlə ilə məqtə ayrı-ayrı söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunmasına baxmayaraq, şair onlarda düşünülmüş şəkildə məna təkrarına yol verir.

Şairin öz əsərlərində müraciət etdiyi personajlar da kompozisiya baxımından çox maraqlıdır. Belə ki, hər iki divanda olan qəzəllədə ən çox müraciət olunan personaj məşuqdur (4 dəfə fars, 19 dəfə türkcə qəzəllərində). Digər personajlar isə Tanrı (12 dəfə), şah (3 dəfə) və ürəkdir (3 dəfə). Ola bilsin ki, şairin əsərləri günümüzə tam həcmdə gəlib çatsaydı, qəzəllərinin kompozisiyasının daha fərqli xüsusiyyətlərini də ortaya çıxarmaq olardı. Amma biz onun məlum divanının öyrənilməsi nəticəsində deyə bilərik ki, bəzi müəlliflərin Şərq şeirində, daha konkret desək, qəzəllərdə beytlərin ayrı-ayrı, müstəqil mənalar daşması ilə bağlı fikirləri Məhəmməd Bayram xan qəzəllərində öz təsdiqini bir o qədər də tapmır.

III fəslin ikinci yarımfəslində “**Vəzn xüsusiyyətləri**”ndən bəhs edilir. Əruz vəznı klassik ədəbiyyatın əsasında durur. Bu vəznin ərəb “ixtirası” olsa da qısa bir zamanda ayrı-ayrı müsəlman xalqlarına məxsus müəlliflər hər biri öz ana dilində bu vəzndə qiymətli əsərlər yazmağa başlamışlar. Belə şairlərdən biri də Məhəmməd Bayram xan idi. Onun farsca və türkcə “Divan”ındakı şeirlərinin 41-i həzəc, 44-ü rəməl, 20-si müzare, 10-u müctəs, 4-ü vafir, 4-ü mütəqarib, 3-ü rəcəz və 3-ü xəfif bəhrindədir.

Bayram xanın rəməl bəhrinin birinci növündə farsca bir qəzəli və bir fərdi, ikinci növündə isə şairin 14 qəzəl və 8 fərdi mövcuddur. Qəzəllərindən dördü farsca, onu türkcədir. Şairin türkcə “Divan”ındakı fərdiyyatın altısı və bir qəsidəsi də rəməlin ikinci növündədir. Bayram xan öz şeirlərində ən çox yer ayırdığı üçüncü bəhr isə Azərbaycan əruzunun ən fəal bəhrlərindən olan müzaredir. Şairin bu vəzndə yazdığı 20 (10-u farsca, 10-u türkcə) qəzəli vardır:

*Çün eylə / məs vəfa ki / şigə dəhr-i / bisabat,
məfUlü fAilAtü məfAİlü fAilün
Xoş rəhrə / vi ki, eylə / di qət-i tə / əllügat¹.*

¹ Yenə orada, s. 46, 31-ci beyt.

Bəzən bir qəzəldə müzarenin iki növünə rast gəlirik:

*Ey xak-i asitanıñ olup məcmə-i rüsul,
Cəm-i rüsulğə mehr-i rüxün Hadi-ye sübül.
Səndən tapıp səadət kövneyn uluğ kiçik,
Ey lütf birlə bais-i icad-i cüz vü küll.¹*

İlk beyt müzarenin birinci (məfULü fAilAtü məfAİlü fAilün), ikincisi isə üçüncü (məfULü fAilAtün məfULü fAilAtü) ölçüsündədir.

Şair aşağıdakı qəsidəsində də çox gözəl ləfz oyunu yaratmışdır.

*Məhv-i se / fat-i ust, / əgər fəzl, / gər kəmal,
məfULü fAilAtü məfAİlü fAilün
Mohtac-i / zat-i ust, / əgər şah, / gər gəda².*

Gördüyümüz kimi, “əgər” ədatı hər iki misrada vəznin tələbi ilə əvvəlcə, yanaşı vətəd (vətəd-i məqrün - ۱۰۰), sonra yüngül səbəb (səbəb-i xəfif - ۱) şəklində işlənmişdir. Bu misralarda, eyni zamanda, “ust” və “fəzl” sonundakı iki samitin yanaşı gəlməsi və “şah” sözü tərkibində bir uzun saitın olması səbəbindən məddə misaldır.

Şair mütəqarib bəhrində də 2 qəzəl və 2 qitə yazmışdır. Bunlardan üçü dördbölmümlü bütöv mütəqarib (fəULün fəULün fəULün fəULün), biri isə (türkcə qitəsi) dördbölmümlü yüngül mütəqarib (fəULün fəULün fəULün fəül) ölçüsündədir. Məsələn:

*Negara / beğeyr-i / to yari / nədarəm,
fəULün fəULün fəULün fəULün
Becoz fek / r-i vəsl-i / to kari / nədarəm.³*

Şair eyni zamanda ərəb ərəzunda olub, Azərbaycan ərəzunda demək olar ki, işlənməyən vafir bəhrində də yazmışdır. Bayram xanın farsca “Divan”ında bu bəhrin ikinci qəlibində (məfAİlü məfAİlü fəULün) yazılmış 2 qitəsi və 2 qəzəli vardır.

¹ Yenə orada, s. 47, 40-41-ci beytlər.

² Yenə orada, s. 7, 85-86-cı beytlər.

³ Yenə orada, s. 23, 381-ci beyt.

Dissertasiyada şairin bütün qəzəllərinin vəzn xüsusiyyəti araşdırılmış, hər bir bəhrə aid həm farsca, həm də türkcə “Divan”ından nümunələr gətirilmişdir.

III fəslin üçüncü yarımfəsli “**Qafiyə quruluşu və rədif**” adlanır. Bilindiyi kimi, qafiyənin poeziya qarşısındakı xidmətlərindən biri də ona yeni sözlərin gətirilməsidir. Ərəb, fars və türk dillərinin bir-biri ilə yaxın təması təbii olaraq hər dilə yeni söz qazandırılması ilə nəticələnirdi. Bu mənada qafiyə ahənginin qorunması vacib olan şeirlərdə onun təkrarına yol verməmək doğrudan da müəllifdən böyük hünər, bacarıq və zəngin söz ehtiyatı istəyirdi və Bayram xanın Şərq dillərini mükəmməl bilməsi şeir texnikasında olduğu kimi, qafiyə yaratmaqda da ona çox kömək etmişdir.

Şeirlərinin sadə, anlaşılan və axıcı dillə yazılması, oxucuya çatdırmaq istədiyi fikirlərin lakonikliyi ilə seçilən Bayram xan qafiyələrdə də yığcamlığa və zənginliyə önəm vermişdir. Aşağıdakı nümunədə bunun daha aydın şahidi oluruq:

گرد آن کاکل، اگر باد صبا میگردد
سبب تفرقهء خاطر ما میگردد
خاک برسر کنم از غم شده در آتش و آب
که بگرد سر او، باد چرا میگردد!¹

(O tellərin ətrafında səba küləyi əsərkən,
Mənim bütün əhvalım pozulur.
Qəmədən od, atəş içində olan başıma döyürəm ki,
Onun başı ətrafında külək niyə əsir.)

Göründüyü kimi, şair sadəcə “a” saitindən ibarət صبا, چرا qafiyələrini yaratmışdır. Ümumiyyətlə, Bayram xan şeirlərinə diqqət etdikdə şairin hər iki divanında qafiyələrin üçüncü və dördüncü növlərinin, yəni vətəd-i məcmuya və səbəb-i xəfifənin üstünlük təşkil etdiyini görürük.

Bayram xanın həm türkcə, həm də farsca olan şeirlərində ana qafiyə ilə yanaşı, iç, daxili qafiyəyə də kifayət qədər tez-tez rast gəlinir. Bayram xanın hər iki divanında diqqət çəkən bir ünsür vardır ki, o da şairin qəzəllərində bir qayda olaraq rədif işlədilməsidir. Həm farsca, həm türkcə “Divan”larda olan 160 şeirdən 105-ində rədif vardır. Bəzən rədiflər Bayram xan qəzəllərində misranın az qala yarısını təşkil edir:

Xoş qəd ü xoş əndam, yigit Yar Məhəmməd
Dildar ü dilaram, yigit Yar Məhəmməd¹.

¹ Yenə orada, s. 20, 329-cu və 331-ci beytlər.

Yuxarıdakı beytdə “yigit Yar Məhəmməd” rədifdir və ondan öndə də qafiyələnmiş sözlərin olmasını nəzərə alsaq, onda beytdə cəmi iki sözün səs təkrarlarından kənar qaldığını görürük. Lakin belə uzun rədiflər şeirin mənə gözəlliyinə heç bir xələl gətirməmiş, əksinə, qafiyə ilə vəhdətdə onun ritminə bir axıcılıq, ahənginə bir səlislik vermişdir. Bunun daha gözəl nümunəsini şairin türkcə “Divan”ında yer alan başqa bir qəzəldə də görürük:

*Ey bixəbərim, xah inan, xah inanma
Köydi cigərim, xah inan, xah inanma².*

III fəslin dördüncü və sonuncu yarımfəslı “**Bədii ifadə və təsvir vasitələri**” adlanır. Məhəmməd Bayram xan əsərləri bədii ifadə və təsvir vasitələri baxımından da olduqca zəngindir. Şairin əsərlərində geniş yer verdiyi ifadə vasitələrindən biri bədii təzaddır. Bayram xan həm qəsidələrində, həm də qəzəllərində çox gözəl bədii təzad nümunələri yaratmışdır. Buna ən yaxşı nümunə şairin türkcə “Divan”ında olan aşağıdakı qəzəldir:

*Ta key cəfa-yi hicr ilə təşrif-i vəslidən
Mən xaksar bolğamın ü qeyr sərəfraz...
Şükr-i Xuda, yigitsən ü əqlin kəmalidə,
Yaxşı bilə yəman ara bolmasmu imtiyaz...
Aşiqə etiqad gərək, Bayrama, nə bak
Gər fil-məsəl, həqiqət irür eşq, ya məcaz?³*

Şairin əsərlərində rast gəldiyimiz başqa bir bədii ifadə vasitəsi isə “əks”dir.

*Bülbül tili, til bülbülü dək vəsfinə natiq,
Nərgis közi, köz nərgisi dək eyniyə bina⁴.*

Birinci misrada “bülbül tili – til bülbülü”, ikincidə isə “nərgis közi – köz nərgisi” əks fiqurunun ikinci növünə misaldır. Şairin yaradıcılığında əksin bu növünə digər növlərindən daha çox rast gəlirik.

---

¹ Yenə orada, s. 45, 25-ci beyt.

² Yenə orada, s. 55, 111-ci beyt.

³ Yenə orada, s. 60, 150, 152, 154-cü beytlər.

⁴ Yenə orada, s. 43, 9-cu beyt.

Bayram xan öz qəzəllərində “lüzum mələ yəlzim” və ya “inad” fiquruna da yer vermişdir. Şair 18 beytlik farsca bir qəzəlində¹ “kakül” (tel, saç) sözünü fərqli mənə çalarları ilə 15 dəfə işlətməmişdir. Şair orta əsr poeziyasında sıx-sıx işlənən poetik fiqurlardan olan cinasın təcnis-i tam, təcnis-i naqis, təcnis-i müzəyyəl, təcnis-i müzare, təcnis-i lahaq, təcnis-i xətti və başqa növlərinə də müraciət etmişdir. Bir beytə baxaq:

قامتش، دل میبرد هر دم، باسلوب دگر
سرو باغ نادر اسلوبی محمد صادق است.²
(Qaməti hər dəfə fərqli yolla könülləri valeh edir,
Nadir şəkilli bir bağın sərvidir, Məhəmməd Sadeq.)

Tam cinasa misal olan bu beytdə اسلوب sözü həm “üsul, yol”, həm də “üslub”, “şəkil” mənasında işlənmişdir.

Bayram xan yaradıcılığında ən çox yer alan bədii təsvir vasitələri isə epitet və təşbehdür. Şair gözəlin üzündən, dodaqlarından, xalından, saçından, boyundan, gülüşündən bəhs edərkən də ən çox epitetdən istifadə edir. Gözəlin dodaqları həyatverici ləl və ədalı, üzü pəri, boyu sərv və əlif, zülfü yasəmən ətirli, saçı gurluğuna görə meşədir:

Ey pəriru bənde-yi zülf-i pərişanıñ bolay
*Ey səhiqəd sədqə-yi sərv-i xuramanıñ bolay*³.

Bütün orta əsr müəlliflərində olduğu kimi, Bayram xanda da mübaliğənin müxtəlif formalarının işlənməsinin şahidi oluruq. Amma bunların əksəriyyəti yenə də məşuqun təsviri zamanı ortaya çıxır.

ای کوی تو، کعبهء سعادت مارا
وی روی تو، قبلهء عبادت مارا.⁴

“Sənin evin mənim səadət Kəbəm, üzün ibadət qibləmdir” deyən şair üçün sevgili müqəddəslərin müqəddəsidir. Bayram xan dindar bir insan olsa da sevgilinin evini müsəlmanların müqəddəs səcdəgahı olan Kəbəyə, üzünü isə milyardlarla insanın hər gün üzünü tutaraq dua etdiyi qibləyə bənzədir.

¹ Yenə orada, s. 21, 348-356-cı beytlər.

² Yenə orada, s. 19, 302-ci beyt.

³ Yenə orada, s. 83, 352-ci beyt.

⁴ Yenə orada, s. 35, 564-cü beyt.

Yəni o, üzünü sevgilinin üzünə çevirərkən onun diqqətini heç bir şey, nə kənar bir səs, nə ölüm qorxusu o andan qopara bilər.

Bütün bu verilən misallar Məhəmməd Bayram xanın bədii istedadı haqqında bizdə müəyyən rəy formalaşdırmış olur. Onun poetik fiqurlardan istifadə bacarığı, hər şeyə rəğmən öz dilinin sadəliyini qoruması, bəzən bir beyt içərisində bir neçə bədii təsvir və ya ifadə vasitəsindən istifadə etməsi həqiqətən də təqdirəlayıqdır.

“**Nəticə**”də tədqiqatın yekunu olaraq şeir dünyasına ənənəvi qəliblərdən istifadə etməklə, yaşadığı çağın xarakterik özəlliklərini daşıyan tərzdə misralar qələmə almaqla girən, Orta Asiyanın köklü sosial və siyasi dəyişikliklərə məruz qaldığı, toplumun son dərəcə önəmli dəyişmələr yaşadığı bir ortamda öz tərzini formalaşdıran Məhəmməd Bayram xanın Hindistan və Orta Şərqi tarixində böyük dövlət xadimi, güclü sərkərdə, gözəl şair və diplomat kimi rolu haqqında edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir.

Məhəmməd Bayram xan Hindistan, Orta Asiya, İran və Əfqanıstan xalqlarının və mədəniyyətlərinin yaxınlaşmasında, dostluq münasibətlərinin möhkəmlənməsində önəmli rol oynamış, hərbi sahədəki nailiyyətləri, qorxmazlığı, döyüşlərdəki mətanəti, rəhbərlik bacarığı, sərkərdə uzaqgörənliyi ona Böyük Moğol dövlətini möhkəmləndirməkdə və ölkənin sərhədlərini genişləndirməkdə köməklik göstərmişdir.

O, eyni zamanda dövrünün böyük mədəniyyət sahibi şəxsiyyətlərindən biri idi. Klassik tərzdə şeir yazan şairləri ətrafında cəmləşdirməyi sevən şairi həyat sosial və siyasi mövzulara yönəlmiş, bu mövzulara yaxından marağı və siyasi hadisələrin içərisində aktiv rol alması onun duyğu və düşüncələri üzərində də önəmli təsirlər qoymuş, bunun dərin təsirləri şeirlərinə xüsusi bir rəng vermişdir.

Bayram xan daha çox məhəbbət şairi idi. Yazdığı nətlərə, mədhiyələrə, sosial-siyasi mövzulu şeirlərinə baxmayaraq, o da dövrünün əksər şairləri kimi sevgi əşiqi, həyata, insanlara bağlı bir yaradıcı idi. Gözəl və gözəllik üçün hər fədakarlığa hazır olduğunu bildirən şair öz qəzəllərində yalnız sevginin böyüklüyünə deyil, eyni zamanda bu məhəbbəti yaşayan və yaşadan insanın böyüklüyünə və əzəmətinə də işarə edirdi.

Ümumilikdə Bayram xan Hindistan və dünya tarixində böyük dövlət xadimi, güclü sərkərdə, gözəl şair və diplomat kimi qalmışdır. Onun həyatı gözəl sədaqət rəmzi, dövlətə və xalqa vəfalı xidmətin simvoludur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları aşağıdakı tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan şairi Məhəmməd Bayram xan / Humanitar və İctimai elmlərin aktual problemləri. Gənc alimlərin Respublika Elmi Konfransının Materialları. Bakı: 2005, s. 43
2. Mahmud Əl-Həsən Siddiqi Azərbaycan şairi Məhəmməd Bayram xan haqqında // “Şərq” tərcümə toplusu, №2, “Nurlan”, 2005, s. 130-139
3. XVI əsrdə İran, Orta Asiya və Hindistanda siyasi və mədəni həyat // “Risalə” elmi araşdırmalar toplusu, “Nurlan”, 2006, №3, s. 83-96
4. Məhəmməd Bayram xanın dövrü və həyatı // AMEA “Xəbərləri”, Humanitar elmlər seriyası, “Elm”, 2006, №1, s. 68-76
5. Bayram xan qəzəllərində obrazlar sistemi // Filologiya məsələləri, “Nurlan”, 2007, №3, s. 379-389.
6. Məhəmməd Bayram xanın məhəbbət lirikası // Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, 2008, №3(63), s. 142-145
7. Məhəmməd Bayram xan qəzəllərinin kompozisiya quruluşu // “Risalə” elmi araşdırmalar toplusu, “Nurlan”, 2008, №5, s. 42-58
8. Osmanlı amirali Seydi Ali Reisin “Hatıratı”nda Azeri şair Muhammed Bayram Han ve Azerbaijan Safeviler Devleti. “Medya” Siyasi aktüel gazete, sayı: 497, yıl:9, 9 nisan, 2011, Batman, s. 7. www.batmanmedya.com
9. Muhammed Bayram Han şiirlerinin vezin (ölçü) özellikleri // “Dusbed”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı:1, 2011, Diyarbakır, s. 9-19. www.e-dusbed.com
10. Taclı sərgərdan – Bayram xan xanxanan. Rəhim Esenovun tarixi romanında Azərbaycan şairi Məhəmməd Bayram xan obrazı / “Azərbaycan Dünya Ədəbiyyatında” Beynəlxalq Simpozyumu, Xəzər Universiteti, 27-28 may, 2011, Bakı, s. 236-242
11. Məhəmməd Bayram xan şəxsiyyəti və əsərləri təzkirə və əlyazmalarda / Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyət tarixi problemləri. XII Respublika elmi konfransının materialları. 3 iyun 2011, Bakı, s. 260-265

Жизнь и творчество азербайджанского поэта XVI века Мухаммеда Байрам-Хана

РЕЗЮМЕ

Известный государственный деятель, яркая личность и талантливый поэт XVI в. Мухаммед Байрам-хан сыграл незаменимую роль в установлении и упрочении власти Великих Моголов в Индии. На протяжении всей своей сознательной жизни он оказывал огромное влияние на формирование культурной и политической жизни во дворце императора Хумаюна и его сына Акбер-шаха. Он вошел в историю не только как поэт, но и как государственный деятель и полководец.

Будучи выходцем, из известного азербайджанского племени Бахарлу, Байрам-хан приложил немало усилий также в установлении союзнических отношений между правителями Сефевидов и Великих Моголов. Пользуясь своим авторитетом, организовал дипломатический визит свергнутого императора (в 1539 Хумаюн лишился трона) к шаху Тахмаспу — правителю Турко-Сефевидского государства. Добился, что Тахмасп выделил войска в помощь Хумаюну, после чего совместным указом Тахмаспа и Хумаюна был удостоен высокого титула «хан ханан». Хумаюн, став императором, назначил Байрам-хана опекуном своего сына Акбара.

После себя он оставил богатое поэтическое наследие. Байрам-хан сочинял лирические стихотворения на тюркском и персидских языках, который до сих пор остаются неизвестными для азербайджанских читателей.

Из его творчества сохранилось лишь 1940 строк (1208 строк персидских стихов, остальные - на тюркском языке). Все поэтические и смысловые элементы его газелей взаимосвязаны и представляют собой замкнутую смысловую структуру. Общее противопоставление мира возлюбленной миру лирического героя в газелей Байрам-хана состоит из суммы конкретизированных противопоставлений различных традиционных образов, через которые проходят повторяющиеся с вариациями мотивы. Стереотип в описании любви довершается – согласно литературной эстетики времени – стереотипом лексики.

**The life and creation of Azerbaijan poet of the 16th century
Muhammad Bairam Khan**

SUMMARY

Bairam Khan was the illustrious scion of the distinguished Baharlu clan of the Qaraqinlu Turks. He was the fifth in descent from Mir Ali Shukr Beg Baharlu who held the territories of Kurdistan, Hamadan and Dinawar successively under the Il-Khanid Jalairs and the Timurids.

Muhammad Bairam Khan, a prominent statesman, an outstanding person and a talented poet of XVI century played an irreplaceable role in establishment and strengthening of the power of the Great Moghuls in India. During all his conscious life he had a considerable influence on the formation of cultural and political life in the palace of Empire Humayun and his son Akbar-Shah. Bairam Khan also demonstrated a remarkable talent as a commander. Following Humayun's death in 1556, Bairam Khan was appointed Regent over the young monarch Akbar. As regent, he consolidated Mughal authority in northern India and most notably led Mughal forces at the Second Battle of Panipat, which was fought between Akbar and the Hindu king Hemu in Nov. 1556.

Originating from the well-known Azerbaijani tribe Baharlu, Bairam Khan made a lot of efforts for establishment of allied relations between the rulers of Sefevids and the Great Moghuls, too.

He left rich poetical heritage. Bairam Khan wrote lyrical poems both in Turki and Persian languages, too, which are still unknown to Azerbaijani readers.

In the poetic and sensual elements of his gazels are interacted and manifest a covered sensual structure. General confrontation of the world of beloved with the world of lyric hero in the gazels of Bairam Khan is composed of summary of concrete confrontation of various traditional personalities, through which the repeated in a different manner motives pass. Stereotypes in the description of love are completed with the stereotypes of lexicology, according to the literary esthetics of the time.

На правах рукописи

ИЛЬХАМА МУРСАЛ КЫЗЫ ГЮЛТЕКИН

**ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПОЭТА
XVI ВЕКА МУХАММЕДА БАЙРАМ ХАНА**

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ- 2013